

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST ЎТМИШГА НАЗАР

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАГИ УРБАНИЗАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИ

Мамадалиев Хушнудбек Исломжонович,
Наманган давлат университети катта ўқитувчиси

For citation: Mamadaliyev Xushnudbek. Urbanization processes in the Ferghana valley. Journal look to the past. 2019, vol. 1, issue 8, pp. 56-70.

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2019-9-5>

Келиб тушган сана 5 июль, 2019
Эълон қилинган сана 10 сентябрь, 2019

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Қўқон хонлиги тарихининг сўнгги босқичида Фарғона водийси шаҳарлари ҳудудидаги мустамлака шароитда содир бўлган ўзгаришлар моҳияти, минтақада урбанизация жараёнлари ва уларга таъсир этган омиллар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: верст, урбанизация, уезд, маданий марказ, вилоят, хонадон, шаҳар, зилзила, депутат, волость

ПРОЦЕССЫ УРБАНИЗАЦИИ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ

Мамадалиев Хушнудбек Исломжонович,
Старший преподаватель
Наманганского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализированы сущность изменений, произошедших в колониальных условиях на территории городов Ферганской долины на последнем этапе истории Кокандского ханства, процессы урбанизации в регионе и влияющие на них факторы

Ключевые слова: верст, урбанизация, уезд, культурный центр, область, квартира, город, землетрясение, депутат, волост

URBANIZATION PROCESSES IN THE FERGHANA VALLEY

Mamadaliyev Xushnodbek,
Senior teacher
Namangan State University

ANNOTATION

This article analyzes the essence of the changes that occurred in the colonial conditions in the cities of the Fergana valley at the last stage of the history of the Kokand khanate, the processes of urbanization in the region and the factors affecting them

Key words: district, cultural center, region, apartment, city, earthquake, deputy, volost.

Кўқон хонлиги 1876 йил тугатилгач, унинг ҳудудида ташкил этилган Фарғона вилояти ҳудудий жиҳатдан 81.032 кв. верстни ташкил қилар, бу ўлка ҳудудининг еттидан бир қисмига тўғри келар эди. Фарғона вилояти маъмурий жиҳатдан 7 та уездга - Кўқон, Андижон, Наманган, Марғилон, Ўш, Чуст, Чимён (1879 йилдан Исфара) уездларига бўлинади[1, 32], 1881 йилда Исфара уезди бекор қилиниб, унинг ҳудуди Кўқон уезди таркибига киритилади. Вилоятда 6 та уезд қолдирилади.

1886 йилда тасдиқланган “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом” га кўра вилоят 5 та уезд - Кўқон, Андижон, Марғилон, Наманган ва Ўш уездларига бўлинади[2, 427-446], Чуст уезди ҳам бекор қилинади. Барча уездлар учун шу номдаги шаҳарлар маъмурий марказ сифатида белгиланди. Фақатгина Марғилон шаҳри бундан истисно бўлиб, Марғилон уезди маркази учун Янги Марғилон (1907 йилдан Скобелев, кейинчалик эса Фарғона) шаҳри барпо этилди. Уездлар туманларга бўлиниб бошқарилган. Вилоятда жами 20 та туман бор эди[3, 70].

Вилоятда 7 та йирик шаҳар - Кўқон, Наманган, Марғилон, Андижон, Чуст, Ўш, Янги Марғилон мавжуд эди. Булардан ташқари, Фарғонадаги Исфара, Риштон, Шаҳрихон, Асака, Ўзган каби шаҳарчалар аҳолисининг сони ва ҳудуди бўйича бошқа шаҳарлардан қолишмас эди[4, 1].

Шаҳарлар даҳаларга, даҳалар маҳалла ва жамоаларга бўлиб идора қилинган. Даҳалар, маҳалла ҳамда шаҳар оқсоқолларн асосан солиқ тўплаш, маъмурият фармонларини халққа етказиш каби вазифаларни бажарганлар. Истило арафасида Кўқон хонлигидаги шаҳарларда

аҳоли сони ҳақида рус манбаларида турлича маълумотлар қайд этилади.

1865-1866 йилларда Бекчурин томонидан аниқланган маълумотларга кўра, Қўқон шаҳри ва унинг атрофида 100.000, Наманганда 30.000, Марғилонда 20.000, Косонда 30.000, Чустда 20.000, Конибодомда 15.000, Ўшда 5.000, Тошкентда 100.000, Чимкентда 4.000 аҳоли яшаган[5,281]. Бу рўйхатда водийдаги йирик шаҳарлардан бири Андижон қайд этилмаган.

1876 йилга келиб, яъни Қўқон хонлиги тугатилиши арафасида А.Л.Кун қайд этган маълумотларга кўра, Фарғона водийсидаги Қўқон, Марғилон, Андижон, Наманган шаҳарларида ҳамда Ўзган ва Балиқчи каби кичик шаҳарчаларда жами 26.000 та уй-жой, 1.170 та масжид, 390 та мактаб, 68 та Мадраса, 5.200 та ёйма дўкон бўлган. 1876 йилда, истило арафасида АЛ.Кун томонидан тузилган ушбу жадвалга водийдаги Асака, Шаҳрихон, Чуст, Ўш, Конибодом, Косон каби нисбатан кичик шаҳарчалар киритилмаган.

Жами минтақага Россия империяси тажовузи бошланишидан аввал Қўқон хонлиги таркибида Тошкент, Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган, Туркистон, Сайрам, Чимкент, Косон, Чуст, Ўш, Конибодом, Балиқчи, Ўзган, Шаҳрихон, Асака каби 15 дан ортиқ шаҳар ва шаҳарчалар бўлиб, улардаги аҳоли нуфуси 400.000 га борган. Хонлик 15 та бекликка бўлинганлиги, пойтахт Қўқондан ташқари 15 та беклик маркази, яъни ҳам маъмурий, ҳам иқтисодий марказлар мамлакат ҳаётида муҳим ўрин тутган [6,90].

Россия империясининг Қўқон хонлигига қарши қаратилган ҳарбий хужумлари ва уларга қарши халқ курашлари жараёнида баланд деворлар билан ўралган ва мудофаа маркази бўлган шаҳарлар ва уларнинг атрофларидаги уй-жойлар харобага айланди. Фарғона водийси шаҳарлари истило жараёнида жуда катта талафотлар кўрди. Бу талафотлар туфайли кўплаб уй-жойлар вайрон бўлди, ҳарбий кўшин ва тинч аҳолидан тўпланган халқ лашкари қирилиб кетди. Ҳар бир шаҳар мудофаасида бир неча ўн минглаб мудофаачилар қирилиб кетди. Буларнинг барчаси водийдаги аҳоли сони ва шаҳар маданиятига катта талафот етказди.

XIX асрнинг сўнги чораги - XX аср бошида Фарғона водийсидаги шаҳарлар ҳаётидаги ўзгаришлар ва урбанизация жараёнларини ҳар бир шаҳар мисолида янада аниқроқ тасаввур қилиш мумкин.

Қўқон хонлигининг пойтахти, Фарғона водийсидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий марказ сифатида асрлар давомида маълум ва машҳур бўлиб келган Қўқон шаҳри Россия империяси истилоси арафаси-

да баланд девор билан ўралган бўлиб, унга 12 та дарвозадан кирилган. Шаҳарда хон саройи - Ўрда жойлашган.

Шаҳар ҳудудидан ўтган Катта сой, Кичик сой ва Қорасув дарёлари Қўқон аҳолисини сув билан таъминлаган. Шаҳар озодалиги, кўчалари кенг, икки томонлама дарахтлар экилганлиги, асрлардан бери яшаб келаётган қадимий қайрағочлари билан ажралиб турган. Уйлар пухта қурилган бўлиб, пишиқ фиштли бинолар кўп бўлган.

Мамлакат пойтахти ва ҳамда йирик савдо маркази бўлган Қўқон шаҳри йил сайин кенгайиб, аҳолиси ортиб борган. 1820 йилда Е.К.-Мейендорф шаҳарда 6.000 уй-жой борлигини қайд этган. Бу эса шаҳардаги аҳоли тахминан 40.000 дан ортиқ бўлганлигидан далолат беради. Шаҳарга орадан 40 йил ўтиб, ташриф буюрган А.Вамбери эса Қўқон Хивадан 6 марта, Бухородан 3 марта, Техрондан икки марта катта эканлигини қайд этади.

1866-1867 йилларда Туркистон вилоятининг ҳарбий губернатори лавозимида ишлаган Д.И. Романовский шаҳар аҳолиси 100 минг киши эканлигини қайд этади[7, 281].

1876 йилга оид маълумотларда Қўқон шаҳридаги уй- жойлар ҳақида бир йилда икки хил маълумот қайд этилади. Хусусан, А.Л. Кун Қўқонда 10.000 хонадон борлигини қайд этса, А.П.Хорошхин 22.000 хонадонда 80.000 аҳоли бор деб кўрсатади[8, 40]. Шаҳарда аҳолининг ниҳоятда зич яшаганлиги, сарой аҳли, хизматчилари, кўриқчи ва ҳарбий кучлар, мадрасалар жойлашганлиги назарда тутилса, ундаги хонадонлар сони, 20.000 уй-жойга эга бўлган Тошкентдан кам бўлмаганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. 1820 йилда шаҳарда 6.000 хонадон бўлса, 55 йил давомида унинг аҳолиси 2,5 марта кўпайиб, 40.000 дан 100.000 га етган бўлса, уй-жойлар сони ҳам бир неча марта кўпайганлиги табиий ҳол эди.

XIX аср ўрталарига оид маълумотларга кўра Қўқон шаҳри 280 та маҳаллага бўлиниб[9, 107-132], элликбошилар томонидан бошқарилган. Катта оқсоқолга бўйсунувчи даҳа оқсоқоллари миршаблар ёрдамида аҳолидан солиқ тўплаганлар. Истило арафасида шаҳарда 9 та карвонсарой, 6 та ҳаммом, 12 та Мадраса, 1 та қорихона ва 1 та миршабхона мавжуд бўлган.

1876 йилга келиб, Қўқон шаҳрида 10 та карвонсарой, 15 та мадраса (уларда 1.500 талаба таълим олган) борлиги қайд этилади[10, 281]. Бу даврда шаҳар 12 та қисмга, 540 та маҳаллага бўлинган. Демак, сўнгги 25 йил давомида шаҳардаги маҳаллалар сони деярли 2 марта кўпайган. Шаҳардаги уй-жойлар ва аҳоли сони ҳам мос равишда кўпайган ва 22.000 хонадонда 100.000 аҳоли яшаганлиги қайд этилган.

Россия империяси тажовузи натижасида 1876 йил 19 февралда хонлик тугатилгач, Қўқон шаҳри Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида ташкил этилган Фарғона вилоятининг марказита айлантирилади[11, 7]. Ўша йили 15 июлда тузилган шаҳар бошқармасига шаҳар бошлиғи, унинг катта ва кичик ёрдамчилари, мирза ҳамда таржимон тайинланади. Орадан кўп ўтмай, 1877 йил 27 апрелда вилоят маркази Янги Марғилонга кўчирилиши муносабати билан Қўқон шаҳри ўша йили 1 июндан Фарғона вилояти таркибидаги Қўқон уездининг маъмурий марказига айлантирилади[12, 8-11]. 1917 йилгача Қўқон шаҳри уезд бошлиғи томонидан бошқарилади.

Уезд бошлиғи кўлида маъмурий ва хўжалик бошқаруви тўпланган бўлиб, ижтимоий масалаларни ҳал этишда унга аҳолининг нуфузли вакиллари 3 йил муддатга сайланадиган 3 та депутат (шундан 1 таси маҳаллий аҳоли, 2 таси рус аҳолиси вакиллари) ёрдам берган. Шаҳар худуди ва хўжалиги кенгайиб, аҳоли сони ортиб бориши билан, бошқарув аппарата ҳам ўсиб борган, депутатлар сони эса, 1907 йилдан 6 кишига (шундан 4 киши рус аҳолиси вакиллари эди) кўпайтирилган[13, 22].

Маҳаллий вакиллар — депутатларга асосан солиқ тўплаш, маъмурият буйруқларини халққа етказиш каби қуйи ижрочилик вазифалари топширилган. Маъмурий, хўжалик масалалари билан уезд бошлиғи шуғулланган.

1896 йилда катта оқсоқол ўрнига шаҳар полиция бошқармаси жорий этилади. Руслардан тайинланган полиция бошлиғи шаҳар бошлиғи функциясини бажарган ва маҳаллий аҳоли яшаган эски шаҳарни қаттиқ назоратда тутган. Шаҳар даромадини 24,1 фоизи полиция хизмати таъминотига сарфланган.

Ўлкадаги бошқа шаҳарлар каби Қўқонда ҳам рус маъмурлари учун алоҳида уйлар қурила бошлаган. Шу мақсадда 1881 йилдан рус маъмурлари ва ҳарбийлари учун “янги шаҳар” қурилиши бошланган[14, 32-33]. Собиқ хон саройининг атрофида боғлар бузилади, унинг ёнида жойлашган қабристон бошқа жойга кўчирилади ва шу ерларда “янги шаҳар” қурилиши учун жой ажратилади.

Ижтимоий таркиби жиҳатидан “янги шаҳар” аҳолиси дастлаб ҳарбийлар, савдогарлар, амалдорлар ва хизматчилардан иборат бўлган. Кейинчалик, шаҳарда саноат корхоналари пайдо бўлиши, Андижон - Самарканд темир йўлининг очилиши, 1899 йилда Қўқон шаҳрига темир йўлнинг етказилиши билан шаҳар аҳолисининг нафақат сонида, балки ижтимоий ва миллий таркибида ҳам ўзгаришлар содир бўлади.

Андижон шаҳри Фарғона водийсининг қадимий шаҳарларидан бири бўлиб, Россия тажовузи арафасида Қўқон хонлигидаги Андижон беклигининг маркази эди. Бу ердан Фарғонанинг турли қисмларига, Еттисув, Қашқарга олиб борадиган йўллар ўтган. Истило арафасида шаҳар аҳолиси тахминан 35.000 кишини ташкил этган[15, 132]. 1876 йилда хонлик тугатилгач, беклик Андижон уездига айлантирилди ва шаҳар Андижон уезди маркази мақомини олди.

Уезд маркази бўлган Андижонда уезд маъмурияти жойлашган бўлиб, шаҳарда полиция хизмати, амалдорлар ва ҳарбийлар кўпчиликини ташкил этган. Андижон шаҳри бу даврда ҳам худди Қўқон хонлиги давридагидек 4 даҳага бўлинган. Бу даҳаларда жами 43 та маҳалла бўлган[16, 37-38]. Маҳаллалар оқсоқоллар томонидан, даҳалар эса, волост бошқарувчилари томонидан бошқарилган. Андижон шаҳрининг хўжаликка оид масалалари ҳам уезд бошлиғи бошқарган. 1 та маҳаллий, 2 та рус аҳолиси вакилларида иборат гуруҳ аҳолидан солиқ тўплаш билан шуғулланган. 1877 йилда Андижоннинг жануби-шарқий томонида, шаҳар девори ташқарисидаги Хоқон қишлоғида рус маъмурияти ва аҳолиси учун “янги шаҳар” қурилиши бошланди. Бу ерда елпигич шаклидаги йўналишда янги тош кўчалар ётқизилиб, дарахтлар экилди, йўл бўйларида ариқлар қазилди, бозор учун алоҳида ер ҳам ажратилди.

Жуда тез суратлар билан барпо этилган янги шаҳарчада рус маъмурлари ва ҳарбийлари учун почта, телеграф, савдо дўконлари ва турли кўнгиш очар масканлар, парклар, европача усулдаги бир қаватли иморатлар қад кўтарди. Касалхона, дорихоналар, кутубхоналар очилди, боғлар барпо этилди. Шаҳарни ободонлаштириш ишлари ҳам кенг кўламда олиб борилди, текис ва равон кўчалар очилиб, дарахтлар ўтказилди, тунги ёриткичлар — керосинли фонарлар ўрнатилди.

Андижонда рус аҳолиси учун 5 та бошланғич (шундан 2 таси рус-тузем мактаблари эди), 2 та ўрта, аёллар ва эркаклар гимназиялари, кечки курслар ташкил этилган. 1915 йилдан бошлаб шаҳарда рус аҳолиси учун “Известия”, “Телеграмма”, “Туркестанский голос” газеталари нашр этила бошлаган[17, 37-38]. Бундан ташқари, Андижондаги “янги шаҳарча” да почта, телеграф йўлга қўйилади.

Ўлканинг бошқа шаҳарлари сингари Андижоннинг “янги қисми” аҳолиси ҳам дастлаб ҳарбий маъмурлар, рус амалдорлари, савдогарлардан иборат эди. Кейинчалик Андижонда саноат корхоналарининг кўпайиши, темир йўллар қурилиши билан шаҳарга кўчиб келувчилар сони тобора ортиб борди[18,19- 26]. “Янги шаҳар”да дастлаб 215 хонадон бўлган бўлса, 1914 йилга келиб, уларнинг сони 1332 тага ет-

ган[19,38]. Шаҳарда турли миллат вакилларируслар, украинлар, татарлар, бошқирлар, яҳудийлар, белоруслар яшаган.

1902 йилда 3 декабрда Андижонда содир бўлган зилзила шаҳарни хонавайрон қилди. Зилзилага қадар шаҳарнинг янги қисмида 123 та, эски қисмида 10.000 та хусусий уйлар бўлиб, аҳолиси 50.000 ни ташкил қилган[20, 175]. Зилзила натижасида эски шаҳар қисмида 9.622 та, янги шаҳар қисмида 123 та уй вайрон бўлди, 1.021 киши ҳалок бўлади, шундан 433 таси болалар эди. Зилзиладан сўнг тиклаш ишлари жараёнида шаҳарнинг “янги қисми”да яшовчи аҳоли учун ўлка маъмурияти томонидан жами 77.667 рубль ёрдам пули ажратилади. Тиклаш билан бир қаторда янги қурилишлар олиб борилиб, маъмурий бинолар, уй-жойлар, саноат объектлари, банк, жамоат жойлари, хиёбонлар, бозорлар ва дўконлар барпо этилади. Эски шаҳарда эса тикланиш ишлари жуда суст олиб борилади. 1910 йилда шаҳарда 7.795 та хонадон мавжудлиги қайд этилади(шундан 150 таси русларга тегишли эди)[21,709]Шаҳар аҳолиси эса 79.496 кишини ташкил этган[22,2]. 1913 йилга келиб Андижон шаҳрида аҳолисининг сони 119.612 кишига етган. Бунга шаҳарда саноат объектларининг кўпайиши, темир йўллар фаолияти, кўчиб келган аҳоли нуфузининг ортиши, меҳнат миграцияси каби омиллар сабаб бўлган. Шаҳар аҳолиси тобора зичлашиб борар, бир хонадонга ўртача 10 кишидан тўғри келар эди.

Наманган шаҳрида 1871 йилда 5.000 та хонадон[23, 3], камида 25.000 аҳоли борлиги кўрсатилган[24, 4]. Демак, ўрта ҳисобда шаҳар аҳолиси 30.000 дан кам бўлмаган. 1885 йилда Наманганда 31.803 киши[25, 1-89],1897 йилда тузилган Россия империясининг умумий аҳоли рўйхатида эса 62.017 киши яшаётганлиги қайд этилган[26, 16].

Бу даврда Наманган шаҳри тўрт қисмга - Сардоба, Лаббайтоға, Чуқур кўча, Дегрезлик даҳаларига бўлинган[27,326]. Наманганда шаҳар марказида жойлашган энг катта ва гавжум Чорсу бозори 500 та ёйма дўконга эга эди. Кўқон хони томонидан барпо этилган бу янги бозор ҳафтанинг душанба, пайшанба, шанба ва якшанба кунлари фаолият юритган. Жума кунги бозорлар йирик жомеъ масжидлари, мадрасалар атрофларида бўлган, чунки жума намозини ўқиш учун жомеъ масжидларига узок қишлоқлардан ҳам мусулмонлар келарди.

1876 йилда Кўқон хонлиги тугатилиб, шаҳар Фарғона вилояти таркибидаги Наманган уезди марказига айлантарилди. Генерал-губернатор Кауфман шаҳарни кенгайтириб, уни икки қисмга бўлиш, уезд маъмурияти ва ҳарбийлари учун алоҳида жой ажратиш, янги шаҳар барпо этиш ҳақидаги лойиҳани тасдиқлади. Лойиҳага кўра, Наманган

ўлканинг бошқа шаҳарлари сингари “эски шаҳар” ва “янги шаҳар” га бўлинадиган бўлди .

Лойиҳага кўра, “янги шаҳар” тўғри ва кенг кўчалар, тош терилган йўллардан иборат бўлиши лозим эди. Бу ерда асосан уезднинг маъмурий бинолари, рус ҳарбийлари ва савдогарлари яшаши учун уй-жойлар қуриш режалаштирилган. Шу мақсадда шаҳардаги бек қўрғони деворининг ташқи томонидан алоҳида ер ажратилади ва маркази шу ердан бошланган 6 та кўчага асос солинади. Кўчалар кенг, икки томонига тол ва қайрағочлар ўтказилган, йўлларга тош ётқизилган, тунда керосинли ёриткичлар (фонарлар) ёритиб турган.

“Янги шаҳар” ҳудудида ҳарбий машқлар ўтказиладиган қапа майдони, шаҳар боғи ва бу ерда яшовчилар учун бозор ташкил этилди, уезд маъмурияти учун бошқарма биноси, амалдорлар ва ҳарбийлар оиласи учун уй-жойлар барпо этилди, ҳарбий қўрғонни ўз ичига олган янги рус ҳарбий қалъаси қурилди. Янги шаҳар”да аҳолиси 1877 йилда жами 34 та хонадон мавжуд эди. Эски ва янги шаҳар чегарасида икки қаватли европача усулдаги уйлар қад кўтаради. “Янги шаҳар”да рус аҳолиси учун кутубхона[28, 43], ўғил бола ва қизлар учун алоҳида икки синфли билим юрти[29, 171], 50 та ўринга мўлжалланган ҳарбий лазарет ва 20 та ўринга мўлжалланган касалхона очилади.

1912 йилда Наманганга Кўқон шаҳри томонидан қурилган темир йўл шоҳобчасининг уланиши ва ишга тушиши билан шаҳар ҳудуди темир йўл томонга қараб кенгайиб борди. 1913 йилга келиб Намангандаш хонадонлар сони 12.100 тага етади. Тарихий адабиётларда шаҳарда 75.346 киши яшаётганлиги қайд этилган.

Шаҳар водийдаги саноат-савдо марказларидан бири ҳисобланган. 1913 йилга келиб шаҳарда 38 та пахта тозалаш заводлари, 3 та ёғ-мой корхонаси фаолият юритар эди. Бундан ташқари, 3 та пилла қуришиш, 1 та пиво тайёрлаш, 3 та фишт заводи фаолият юритар эди. Саноат корхоналари шаҳардан четда барпо этилиши натижасида экологик аҳвол анча яхшиланган.

Шаҳар ҳунармандлари асосан пахта ва ипак толаси йиғириш, қоғоз тайёрлаш, металл идишлар, кулолчилик, заргарлик, темирчилик, тунукасозлик, чилангарлик, косибчилик, дурадгорлик, атлас тўқиш, пичоқчилик каби ҳунарларибилан машҳур эдилар.

Наманганда 20 та Мадраса, 100 дан ортиқ бошланғич мактаб, 331 та масжид фаолият юритган.

Марғилон нафақат Фағона водийсидаги, балки бутун Туркистон ўлкасидаги йирик шаҳарлардан бири эди. Шаҳар баланд пахса деворлар билан ўралган бўлиб, жуда қулай, гўзал ерда жойлашган эди.

Шаҳар худуди географик жиҳатдан қулай ва табиати гўзал ерда жойлашганлигини бу ерга XIX аср охири XX аср бошида ташриф буюрган хорижлик сайёҳлар ҳам алоҳида таъкидлаб ўтганлар [30,704]. 1840 йилларда рус тадқиқотларида Марғилон шаҳри катталиги жиҳатидан Қўқон шаҳрига яқинлиги ва жуда қадимий эканлиги қайд этилган эди.

Шаҳар атрофида ва ички қисмида катта-кичик боғлар, ҳовузлар кўп эди. Айниқса собиқ, Марғилон бекига қарашли энг катта боғ ниҳоятда гўзал бўлиб, бодомзор, узумзор, ўрикзор, шафтолизор каби боғлардан иборат эди.

Илгари Марғилон беклигининг маркази бўлган ушбу шаҳар Қўқон хонлигидаги энг катта шаҳарлардан бири эди. Шаҳар аҳолиси савдо ва ҳунармандчилик соҳасидаги катта тажрибаси ва ишбилармонлиги билан машҳур эди. Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг қайд этишича, Чимён ва Олтиариқ оралигидаги даштликда топилган нефт қудуғининг ер остида арчадан қилинган ёғоч зиналари сақланиб қолган бўлиб, бу ҳол жуда қадим вақтлардан бу ерлик аҳоли ер ости мойларидан ҳам фойдалана олганлигидан далолат берар эди.

Қўқон хонлигининг сўнгги йилларида Марғилон музофотида 15 та нефт булоқлари, водийда эса, жами 200 та нефт булоқлари мавжуд бўлиб, аҳоли ундан турли мақсадларда фойдаланар эди.

1860 йилда Марғилон вилояти ҳокими Султон Муродбек фармойиши билан нефт булоқлари бошида ариқлар, ҳовузлар қазилади, уларни муҳофаза қилиш учун атрофи деворлар билан ўралади. Ҳовузларда тўпланган нефт теридан тиқилган мешларга қуйилиб, Марғилон шаҳрига келтирилган ва чўян қозонларда қайнатилиб, керосин олинган. Керосин жуда харидоргир бўлиб, ундан арзон ёруғлик манбаи сифатида, кейинчалик эса, темир йўллар фаолиятида кенг фойдаланилган.

1876 йилда хонлик тугатилгач, Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги Фарғона вилоятининг Марғилон уезди таркибига киритилди.

Шу даврдан бошлаб Марғилон шаҳри ўзининг маъмурий марказ сифатидаги аҳамиятини йўқотди. Гарчи Марғилон шаҳри уезддаги энг йирик шаҳар бўлса-да, уезд маркази Марғилондан 12 км. четда жойлашган худудда ташкил этилди. Бу ерда рус шаҳарчаси ташкил этилиб, уни Янги Марғилон деб юрита бошладилар. Айнан шу пайтдан Марғилон шаҳри эса Эски Марғилон деб атала бошланди.

Марғилонда водийнинг бошқа шаҳарларидан фарқ қилиб, рус аҳолиси деярли йўқ бўлганлиги туфайли уезд маъмурияти шаҳар обо-

дончилиги ва қурилишига умуман эътибор бермаган. Аммо, азалдан савдо, хунармандчилик ва маданият маркази бўлиб келган Эски Марғилон шаҳри ўз маъмурий аҳамиятини йўқотишига қарамай, ижтимоий-иқтисодий мавқеини сақлаб қолган.

Шаҳардаги таълим тизими, ободончилик, қурилиш масалалари, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда маҳаллий тадбиркор ва нуфузли сармоядорларнинг саховати муҳим роль ўйнаган. Ўша даврда Марғилон уезди бошқармасида хизмат қилган Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг қайд этишича, Марғилондаги йирик сармоядор бойлар шаҳардаги қаровсиз қолган ижтимоий аҳволни имкон қадар тартибга солиш учун ўз маблағларини аямаганлар.

Маҳаллий сармоядорлар ўз ҳисобларидан ҳаммом, қорихона, янги масжид, мактаблар барпо этиб, эскиларини таъмирлаганлар, бозорларни таъмирлаб, янги расталар қурдирганлар. Марғилонда жами 254 та масжид фаолият юритган. Муҳаммад Азиз Марғилоний ўз асарида 15 та тужжор ва нуфузли кишиларнинг исм-шарифларини келтириб, уларнинг хайрли ишларини кўрсатиб ўтади [31, 66-67, 87-90].

XX аср бошида Ўрта Осиёга кино кириб кела бошлаши билан Марғилонда маҳаллий бойлар ўз маблағлари ҳисобидан кинотеатр ташкил қиладилар. Марғилон шаҳридаги санъатсевар аҳоли адабиёт ва шеъриятга ҳам катта қизиқиш билан қараган. Шаҳарда маҳаллий аҳоли вакили бўлган Ҳожимуҳаммад Азимжон Марғилоний томонидан хусусий босмахона очилиб, адабиёт, шеърият ва динга оид китоблар чоп этилади. Бундан ташқари, Марғилонда 16 та маҳаллий китоб расталари мунтазам ишлаб турган [32, 174].

1876 йилда Фарғона вилояти ташкил этилгач, унинг маркази сифатида Қўқон шаҳри белгиланса-да, маъмурият бундан қониқмай, янги марказ қуриш учун жой танлашга киришади. Шу мақсадда 1877 йилда Туркистон генерал-губернатори Марғилон уезди бошқарувчисига ҳарбий инженерлар, малакали врачлар ва ер тузувчи мутахассислардан иборат махсус комиссия билан белгиланган ҳудудни ўрганиб чиқишни топширади. Текширувлардан сўнг Марғилон шаҳридан 10-12 км жанубда жойлашган, Ёрмозор ва Чим қишлоғи аҳолисига қарашли ҳудуд танлаб олинади.

Белгиланган режага кўра, катта майдонни қуршаб олган қалъа ичида 1.000 та уй-жой, ҳарбийлар учун бино, христианлар ибодатхонаси (черков), бозор, ҳарбий казарма, омборхона қуриш мўлжалланади. Қисқа фурсатда буларнинг бари тартиб ва пухталиқ билан қуриб, битказилади. Шаҳарчага “Янги Марғилон” деб ном берилиб, Фарғона вилоятининг маркази шу ерга кўчирилади [33,36]. “Янги Марғи-

лон” дастлаб Марғилон уезди бошлиғи томонидан, кейинчалик эса, вилоят губернатори томонидан бошқарилади.

1907 йилдан бошлаб “Янги Марғилон” шаҳарчасининг номи ўзгартирилиб, ўлкани забт этишда жонбозлик кўрсатган энг шавқатсиз генерал Скобелев номи билан юритила бошланди. (1917 йилдан кейин эса, шаҳарча Фарғона деб аталадиган бўлди).

Янги Марғилон шаҳри барпо этилган дастлабки ўн йил ичида унда 196 та хонадон бўлса, 1913 йилга келиб уларнинг сони 998 тага етади, шаҳар аҳолисининг сони 1897 йилда 8.928 кишига, 1913 йилда эса 13.218 кишига етган.

Аҳоли таркибида амалдорлар ва ҳарбийлардан ташқари савдо-саноат вакиллари ҳам пайдо бўлган. Аммо, шаҳарда савдо ва саноат ишлаб чиқариши бошқа шаҳарларга нисбатан анча суст ривожланган эди. 7 та саноат корхонаси асосан пахта тозалаш, ёғ-мой ишлаб чиқариш, пиво тайёрловчи ва спирт тозаловчи заводлардан иборат эди.

XX аср бошида шаҳарда саноат корхоналари қурилиб, кўпая бошпади. 1914 йилга қадар шаҳарда 21 та корхона барпо этилди ва шаҳар аҳолиси таркибида ёлланма ишчилар пайдо бўлди. XX аср бошига келиб шаҳар ҳудуди ҳарбий гарнизонлар қурилиши ҳисобига жануб томонга кенгайиб борган.

Россия империяси истилосига қадар Чуст шаҳри шу номдаги беклик маркази бўлиб, унга атроф ҳудуддаги 18 та қишлоқ қарар эди. Шаҳар 4 қисмга - Мавлоно Лутфулло, Кўнчилик, Хонмасжид, Янги йўл даҳаларига бўлинган. Ҳар бир даҳа жами 40 га яқин маҳаллалардан иборат бўлган. Маҳаллалар оқсосоллар ёки элликбошилар томонидан бошқарилган. Ҳар бир даҳада 1 тадан катта масжид ва мадраса бўлган.

Кўқон хонлиги тугатилгач, Чуст шаҳри 1876 йилдан Фарғона вилояти таркибидаги Чуст уезди маркази мақомини олади. Собиқ бек кальасига уезд маъмурияти ва ҳарбийлар жойлаштирилади. Илгари бекка тегишли бўлган ерлар, боғлар ҳам уезд бошлиғи ихтиёрига ўтказилади.

Чуст шаҳридаги марказий бозордан 2 км. масофада рус аҳолиси учун янги шаҳарчага асос солиниб, маъмурий бинолар, уй-жойлар, шифохона қурилиши бошланади.

1886 йилдаги “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом” га кўра Чуст уезди Наманган уезди билан қўшилади. Эндиликда Наманган уезди таркибида Чуст оқсоқоллиги ташкил этилади. Чуст оқсоқоллигига Чуст шаҳридан ташқари Ҳисароксой ва Шўркент қишлоқ жамоалари ҳам қараган. Чуст уезди Наманган уезди билан қўшилиб,

шаҳар марказ мақомни йўқотгач, янги шаҳар қурилиши ҳам сустлашади.

1876 йилда шаҳарда 2.116 хонадон мавжуд бўлиб, шаҳар аҳолиси 10.580 кишини ташкил этган. 1897 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатида шаҳарда 13.785 киши доимий яшовчи сифатида қайд этилган. 1913 йилда Чустда 19.814 киши яшаётганлиги қайд этилган. Бу даврда Чустда 2.700 та уй-жой, 84 та масжид (шундан 12 таси жомеъ маежиди), 50 та мактаб бор эди.

Қўқон хонлиги даврида Ўш беклигининг маркази бўлган Ўш шаҳрида XIX асрнинг 70-йилларида 1000 та уй-жой мавжуд эди. Шаҳар нисбатан кичик ва аҳолиси кам бўлишига қарамай, стратегик аҳамиятга моликлиги сабабли 1876 йилда Фарғона вилояти таркибидаги Ўш уезди маркази сифатида белгиланади ва бу ерга ҳарбий кучлар жойлаштирилади.

Шаҳарнинг жанубида рус аҳолиси учун янги манзилгоҳга, шаҳарга асос солинган. Вақт ўтиши билан шаҳар аҳолисининг сони ўсиб борди ва 1913 йилга келиб, уй-жойлар сони 6.253 тага етди. Аҳоли сони 1885 йилда 12.976 киши бўлса, 1897 йилда 34.157 тага етди. 1913 йилга келиб эса, 47.401 кишини ташкил қилади.

Шаҳар аҳолиси атрофдаги кишлоқ ва шаҳарлардан келганлар ҳамда руслар ҳисобига кўпайиб борган. Аҳоли асосан деҳқончилик ва қисман чорвачилик билан шуғулланган. Деҳқончиликда асосан бугдой, жўхори, кейинчалик эса, пахта етиштирилган. Чорвачилик қисқариб, ёрдамчи хўжаликка айланиб борган ва асосан ишчи ҳайвонлар - хўкиз, от катта аҳамият касб этган.

Ҳунармандчилик ички эҳтиёжларни қондирувчи энг зарур касблар – кийим-кечак (бош кийим, чопон), пойабзал, тегирмончилик каби соҳалар мисолида ривожланган. 1884 йилда шаҳарда 75 та ҳунармандчилик устахонаси бўлса, аҳоли ўсиб бориши билан 1914 йил арафасида бир неча юзга етган. Ишлаб чиқаришда асосан тегирмончилик, ёғ-мой корхоналари устивор ўрин эгаллаган.

Узоқ тарихга эга бўлган Конибодомшаҳри Фарғона водийсига ташқаридан кириб келувчилар учун гўё бир дарвоза ёки остонадаги шаҳар эди. Шаҳарча атрофида табиий бойликлар – кўмир, нефт борлиги сабабли ўлка ҳукумати бу ерга рус тадқиқотчилари ва сармоядорларини таклиф қилади. Конибодомда кўмир шахтаси, САНТО нефт ишлаб чиқариш корхонаси, пахта тозалаш заводи, ёғ-мой заводи ишга туширилади. 1899 йилда Самарқанд ва Фарғона ўртасидаги темир йўл қурилиб, ишга тушгач, бу ердан Россияга пахта, кўмир, қуруқ мевалар жўнатила бошланди. Шаҳарчада 30.000 аҳоли яшар эди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ўрганилаётган давр Фарғона водийси урбанизация жараёнлари асосан қадимдан маъмурий, иқтисодий ва маданий марказ бўлиб келган шаҳарлар атрофида содир бўлди. Уларнинг қадимдан савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлганлиги ҳамда савдо йўлларида жойлашганлиги урбанизация жараёнларига катта имконият яратди. Шаҳарларда барпо этилган “янги” қисмларда нафақат маъмурият ва ҳарбийлар, балки савдо-саноат аҳли, темир йўллар ва корхоналар ишчилари, сармоядорлар сони, рус аҳолиси, бошқа европаликлар ҳамда яҳудийлар сони ҳам ортиб борди.

Эътибор бериш лозимки, водийдаги шаҳар маданиятининг ривожланиши асосан рус маъмурлари, ҳарбийлари ва аҳоли яшайдиган “янги” қисмда замонавий инфратузилмалар яратилиши билан чекланиб, маҳаллий аҳоли яшайдиган қисмлари эса, деярли ўзгармасдан XIX аср даражасида қолди. Эски шаҳарлардаги анъанавий инфратузилмалар ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлса-да, замон талаблари ва янгиликлардан анча ортда қолган эди.

Бу даврда водийнинг шаҳар маданияти ва шаҳарсозлиги муштамлака манфаатлари доирасида ривожланиб, маҳаллий аҳоли манфаатлари инобатга олинмади. Аммо, иқтисодий марказ мақоми барибир тарихий анъаналар ҳамда катта салоҳиятга эга бўлган эски шаҳарларда қолди. Янги маъмурий марказлар, янги шаҳарчалар, рус посёлкаларида русийзабон аҳоли учун тегишли шарт-шароит, инфратузилмалар яратилсада, улар савдо, ҳунармандчилик ва иқтисодий марказ мавқеига эриша олмадилар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета Ген. — Аъдютанта К.П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 1881. СПб., 1885. — С.32.
2. Положение об управлении Туркестанского края. Санкт-Петербург, 1886. С.1; Свод Законов Российской Империи. В пяти книгах. Книга первая. Том 2. СПб., 1912. — С. 427-446.
3. Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари XIX асрнинг охири XX аср бошларида. — Т., 2013. —Б.70.
4. Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. — Казань, 1886. — С.1.
5. Романовский Д.И. Заметки по Средне — Азиатскому вопросу. СПб., 1868. — С.281.

6. Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари XIX аср иккинчи ярми- XX аср бошларида: шаҳар маданияти ва урбанизация жараёнлари. – Тошкент: Yanginashr, 2017. – Б.90.

7. Романовский Д.И. Заметки по Средне-Азиатскому вопросу. СПб., 1868. – С.281.

8. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края А.П.Хорошхина. СПб., 1876. – С.40.

9. Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве. // Вестник Императорского Географического Общества. СПб., 1856. Ч. XVIII Кн. 5. Отд.2. – С. 107-132.

10. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края А.П. Хорошхина. СПб., 1876. – С.281.

11. История Коканда. – Ташкент, 1984. – С.7.

12. ЎзР МДА, И-1 жамғарма, 20-рўйхат, 106663-йиғма жилд, 8-11-варақлар.

13. ЎзР МДА, И-17 жамғарма, 1-рўйхат, 20308-йиғма жилд, 22-варақ.

14. Фарғона водийсидаги шаҳарлар. Кўқон. – Тошкент, 1963. –Б.32-33.

15. Военно-статический сборник. Выпуск 3, 1868. – С.132.

16. ЎзР МДА, И-276 жамғарма, 1-рўйхат, 117-йиғма жилд, 8-варақ.

17. История Андижана. – С. 37-38.

18. Обзор Ферганской области за 1892 г. Обзор Ферганской области за 1897 г. – С.19- 26.

19. Жалилов С. Андижон. – Тошкент, 1989. –Б.38.

20. Ежегодник Ферганской области. Том 2. Выпуск 1903 года. Новый Маргелан, 1903. – С. 175.

21. Россия. Полное географическое описание нашего отчества. Том 19. – С.709.

22. Статический обзор Ферганской области за 1910 год, 1912. – С.2.

23. Туркестанские ведомости. 1871, 16 август. №29. – С.3.

24. Материалы для статистики Туркестанского края (численность населения). // Туркестанские ведомости. 1885. №38.– С.4.

25. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. (Губернские итоги). Т.Т. 1-89. СПб.: 1903-1905,

26. Приложение №2. Ведомость о населении Ферганской области за 1913 год. В книге: Азиатская Россия. Том 2. Земля и хозяйство. – Петербург, 1914. – С.16.

27. Ибрат. Фарғона тарихи. “Мерос” туркуми. Тошкент, 1994. –Б.326.

28. Абдуллаев О. Наманган вилояти. – Наманган, 1995. –Б.43.

29. ЎзР МДА, 47 жамғарма, 7-рўйхат, 94-йиғма жилд, 171-варақ.

30. Россия. Полное географическое описание нашего отчества. Том 19. –С. 704.

31. Муҳаммад Азиз Марфиноний. Тарихий Азизий (Фарғона чор мустамлакаси даврида). Нашрга тайёрловчилар, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. 1999. –Б. 66-67, 87-90.

32. Статический обзор Ферганской области за 1910 год. Скобелев 1912. –С. 174.

33. ЎзР МДА. И-1 жамғарма.16-рўйхат, 1889-йифма жилд, 36-варақ.